

**СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ
ВЗАЄМОВІДНОСИН НАСЕЛЕННЯ КІРОВОГРАДЩИНИ З
НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ**

У статті на основі спогадів очевидців аналізується проблема взаємовідносин місцевого населення з окупаційною владою на побутовому рівні.

Ключові слова: Кіровоградщина, нацистський окупаційний режим, спогади, інтерв'ю, респонденти.

Проблема взаємовідносин населення з нацистським окупаційним режимом ще довгий час буде залишатися актуальною з огляду на те, що донині існує брак джерельної бази для її повного і всебічного вивчення. Особливим джерелом є спогади очевидців, що пережили гітлерівський режим. Їхні свідчення можуть або підтвердити, або спростувати будь які офіційні «папірці» окупаційної влади, оскільки не завжди документи внутрішньої політики нацистського режиму відтворювали реальну ситуацію на місцях.

З метою розширення джерельної бази і залучення спогадів очевидців до загального наукового обігу в рамках усно-історичних досліджень, приурочених до «круглих» дат (відзначення 65-ї річниці з Дня перемоги, 70-ї річниці геноциду єврейського народу), студентами Кіровоградського педагогічного університету імені В. Винниченка і Кіровоградського інституту розвитку людини «Україна» (КІРОЛУ) протягом 2008-2011 рр. було проведено збір спогадів у вигляді інтерв'ю з очевидцями нацистського окупаційного режиму на Кіровоградщині, зокрема, Голокосту.

Під час інтерв'ю, яке тривало від 1-ї до 3-х годин, респонденти відповідали на питання тематичних анкет «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині» (43-56 запитань), «Голокост на Кіровоградщині» (40 запитань), завчасно розроблених кафедрами історії України КДПУ імені В.Винниченка(С.Проскуровою) і соціально-гуманітарних дисциплін КІРОЛУ (М.Михайлюк).

Загалом було опитано понад 80 осіб, мешканців Кіровограда, Знам'янки, Бобринецького, Добровеличківського, Компаніївського, Новоархангельського, Новгородківського, Олександрівського, Олександрійського та інших районів Кіровоградської області. На початку війни респондентам виповнилося від 9 до 27 років. Більшість із них на той час були неповнолітніми та підлітками. Основний міський контингент складала люди з вищою і середньою освітою, в сільській місцевості – малоосвічені селяни. Увесь зібраний матеріал увійшов до науково-документальних видань «Трагічні сторінки історії Кіровоградщини» (Кіровоград, 2009), «Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: спогади, документи і матеріали» (Кіровоград, 2010), «Ми це пережили. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту» (Кіровоград, 2011).

Загалом історіографія питання обмежується публікаціями автора статті [2; 3; 4], істориків-краєзнавців В.Даценка [1] та І.Петренка [7]. Проблема функціонування окупаційного режиму також розглядається в праці В.Постолатія [8], але не отримала глибокого аналізу.

Окупація Кіровоградщини тривала протягом липня-серпня 1941 р. і до кінця року територія увійшла до складу генерального округу «Миколаїв» Рейхскомісаріату «Україна». Очолював округ Евальд Опперманн. Кіровоградщина була поділена на кілька адміністративно-територіальних одиниць (округів) на чолі з окружними комісарами і штадскомісаріатом у Кіровограді. Представники окупаційних структур (від розвідки до місцевого керівництва) по різному ставилися до населення відповідно від своїх політико-ідеологічних переконань. Той, хто не сповідував нацистську ідеологію, тобто не був членом НСДАП (нацистської партії), а дотримувався інших ідеологічних настанов більш лояльно і зі співчуттям ставився до населення завойованих територій,

оскільки не зовсім поділяв расову теорію нацизму. Ті представники окупаційної влади, що були членами НСДАП більш жорстоко, цинічно і зверхньо ставилися до місцевого населення, оскільки вважали його «неповноцінним», малоосвідченим, малокультурним тощо. Їхні мізки були «промиті» відповідними партійними настановами, розпорядчою документацією щодо поводження на окупованих територіях. Цим і пояснюються розповіді очевидців про різне ставлення до них з боку представників окупаційних структур.

Взаємовідносини цивільної окупаційної влади з місцевим населенням ґрунтувалися на расистській теорії меншовартості слов'янських народів, тому і мали складний, суперечливий характер. Хоча першочергове завдання німецької влади в Україні і на Кіровоградщині зокрема, полягало у приверненні на свій бік як найбільшої кількості місцевого населення, щоб зняти необхідність тримати великий штат співробітників окупаційної адміністрації, відбудувати зруйноване на початку війни господарство, тим самим забезпечити собі комфортне перебування на зайнятій території.

У 1941 р. вийшла у світ німецька пам'ятка для внутрішнього службового користування «Політика й правління людьми на Україні», де, зокрема, зазначалося: «Німці активний народ, українці пасивний [...], українець як представник пасивного народу знаходиться в полоні у природи, він не може керувати [...]. Ми, німці, повинні тримати себе так, щоб зараз при всіх сильно загострених труднощах завоювати в українців довіру і впевненість у нашій силі» [9, с. 55]. Відтак на початку окупації німецька влада намагалася заручитися підтримкою українців, зберегти їх зовнішню лояльність і нейтральність, оскільки серед населення ще не відчувалися сильні антинімецькі настрої.

Аналізуючи розповіді респондентів, слід зазначити, що на прихід німців ніхто не сподівався, адже радянська влада поширювала дезінформацію про початок війни і закликала народ не панікувати. Проте люди все одно їх чекали і боялися, тому переховувалися у погрібах і сараях, скиртах соломи, в ямах, у найближчій лісосмузі. Усі опитані добре пам'ятають першу появу окупантів в їхній місцевості: як у села на мотоциклах, на підводах або машинах заїхали німці і почали цинічно грабувати місцеве населення. Хоча двоє респондентів М.Бобріцький (с. Миколо-Бабанка Бобринецького р-ну) і Г.Ільченко (м. Знам'янка Кіровоградської обл.) повідомили, що не всі німці забирали продукти безкоштовно, деякі з них розплачувалися німецькими рейхсмарками [4, с. 136, 180].

Поведінку «нових господарів» можна пояснити незадовільним забезпеченням продуктами харчування, одягом і товарами широкого вжитку через значний відрив від баз постачання внаслідок поганого стану доріг і нестачі транспортних ешелонів, які перевозили на фронт війська й техніку, а також розпорядженням ОКХ щодо самозабезпечення за рахунок місцевих ресурсів [5, с. 102-103]. Загалом поведінка окупантів залежала не лише від настанов керівництва, але й від особистих моральних якостей, зокрема порядності, почуття гідності, вихованості у дусі ринкових відносин, що передбачали оплату за отримані товари чи послуги.

За свідченням 20 респондентів солдати вермахту переважно розселилися по хатах. Мешкали здебільшого з господарями будинку, які готували їм їжу і прали білизну, хоча це було категорично заборонено з боку німецького керівництва. Військовослужбовцям вермахту заборонялося проживати разом із господарями будинку з огляду на заходи безпеки, можливість здійснення ними шпигунської діяльності, а також завдяки ймовірності підхопити від них будь-яку хворобу, зокрема педикульоз [5, с. 102].

Л.Карнажук (с.Аджамка Кіровоградського р-ну) до нині пам'ятає ставлення солдатів вермахту до українців: «Одного разу німці набили голубів і моя бабуся мусила їх зварити на обід, та не помітила масла у казанку, яким змащують зброю. Німці накинулися на неї з образами за зіпсований обід, але один заступився і сказав, що це він налив масло. Потім німці влаштували дебош, кидали стільці у вікна і повибивали шибки. Бабця звернулася до їхнього начальника і шибки були встановлені» [2, с.119]. Цей випадок з одного боку демонструє зухвалість і наглу поведінку військовослужбовців вермахту, які відчували себе господарями на українській землі, а з іншого – доводить, що керівництво реагувало на звернення селян про допомогу і захист їх від свавілля.

Спочатку місцевих жителів німці не чіпали, але глузували і насміхалися з їхньої бідності. Згодом за непокору стали бити, застосовувати фізичне насилля. «Населення ставилося до німців негативно, – згадує В.Краснокутський (м.Кіровоград), – бо вони знущалися над людьми, ображали їх і глузували з них. Били, гвалтували жінок» [2, с. 122]. Хоча, за повідомленням кількох респондентів, найбільше знущалися з українців калмики, які служили в німецькій армії [4, с. 119, 201].

Проте окремі респонденти пам'ятають й випадки людяного ставлення окупантів до селян: ділилися залишками їжі з польової кухні, дітей пригощали цукерками, голландським сиром, а дорослих попереджали про небезпеку. Віталій Вієвський (Кіровоград) запам'ятав молодого німецького комуніста Вальта, який на початку війни оселився в їхньому будинку і позитивно ставився до господарів. Попереджав родину про нічні облави і давав рекомендації щодо правильного поведіння з представниками німецької влади, щоб не потрапити у немилість [2, с.107].

Під час окупації існувала мовна проблема. Переважна більшість населення не володіла німецькою мовою, знали лише окремі слова. Тому спілкування з представниками окупаційної влади відбувалося кількома шляхами: через німецьких перекладачів, яких було обмаль; через місцевих фольксдойче; через представників інтелігенції, що до війни вивчали німецьку мову в вищих навчальних закладах або через тих, хто під час Першої світової війни побував у німецькому полоні і встиг вивчити мову. Деякі німці знали «російські слова», а окремі представники окупаційної влади могли трохи розмовляти «російською» [2, с.122]. М. Балацька (с.Надлак Новоархангельського р-ну) і М. Іванько (с.Володимиро-Іллінка Бобринецького р-ну) були упевнені у тому, що німецьку мову знав незначний відсоток громадян, зокрема фольксдойче [4, с.126, 173].

У грудні 1941 р. комісар Новомиргорода Гінц, а у січні 1942 р. комісар Гайворонської округи закликали людей до співпраці і розуміння «важкої праці Адольфа Гітлера у визволенні країни від жидо-більшовизму». Проте німці продовжували поводитися з українцями як представниками нижчої раси, називаючи їх «русіш швайн» («руська свиня»). Відтак настрої людей стали погіршуватися, особливо після застосування фізичного насилля (покарання) за будь-які прояви невдоволення «новою» владою. Р. Ємченко (Клочко) (Кіровоград) пригадала, як мешканці Компаніївського району мусили при зустрічі з місцевим комендантом Кохом вклонитися йому, знімати шапку. Якщо цього не робили, то він виходив з машини і бив їх нагайкою [2, с. 114].

За свідченням деяких респондентів, окупаційна влада жодних податків і повинностей не накладала. Якщо німцям було щось потрібно, вони приходили і забирали стільки, скільки треба. «Все награвоване відсилали для підтримки німецької армії, – згадує М. Балацька. – Золото, одяг та інші цінні речі посилали у свої сім'ї» [4, с. 125]. Дійсно, представники окупаційного режиму піклувалися про добробут своїх родин, що лишилися в Німеччині. В одному із німецьких листів повідомлялося про відсилення дружині на Різдво 1,5 центнера різноманітних товарів. Великі посилки таємно перевозилися службовим транспортом, літаками, а також залізницею завдяки поширенню хабарництва [5, с. 108].

Водночас М. Крикун (сmt Компаніївка) точно пам'ятає, що існували податки на м'ясо, яйця, борошно. Якщо господарі цього не мали, то їм доводилося закупляти потрібні продукти і здавати. За невиконання – конфіскували усе [4, с.195]. За роботу на полі видавали по кілька грам або кг пшениці, проса, кукурудзи або взагалі нічого не платили, оскільки зернові культури тонами вивозилися до Німеччини. Тому раціон щоденного харчування складався з того, що можна було виростити на городі, купити (обміняти) на ринку або вкрасти: буряка, картоплі, кукурудзи тощо. Упроголодь жили лише мешканці Кіровограда, які не мали підсобного господарства. За будівництво доріг, спорудження протитанкових ровів, траншей тощо окупанти теж не платили. Про це свідчить значна частина респондентів. Зокрема, Л.Чайка (м.Кіровоград) з цього приводу зазначила: «Не платили нічого. Давали по 300 г. за трудовень, а кукурудзу, зерно і насіння вивозили до Німеччини. [...] За відро картоплі можна було купити стакан солі» [2, с. 137].

Відтак люди стали чинити опір, що проявлявся у пасивній і активній формах. Окупаційну владу найбільше дратував пасивний опір людей, тобто відмови від трудової діяльності, саботаж наказів та розпоряджень, адже активний опір легше було виявити і скорегувати відповідні сили

на його придушення. Водночас самі німці не були зацікавлені мати з населенням погані стосунки, оскільки наявність організованого руху Опору прив'язувала до конкретної місцевості велику кількість військовослужбовців різного роду військ та поліції без будь-яких гарантій на успіх його придушення.

Показовим стало розпорядження гебітскомісара Олександрівки Ланге від 23 липня 1942 р. про покарання ув'язненням у робочі табори за саботаж сільськогосподарських робіт. Проте люди все одно відмовлялися працювати на нових господарів. Клавдія Войтенко (с.Високі Байраки Кіровоградського р-ну) у спогадах про окупацію зазначила: «Як німці не лютували, як вони не били нас за невихід на роботу, все таки кожний намагався ухилитися від рабської праці, якщо це вдавалося...» [2, с.150].

У с. Андріївка за жорстоке поводження з людьми німецького коменданта було вбито, за що влада жорстоко помстилася – спалила усе село [2, с. 110]. Проте не всі німці безпідставно ображали селян. Були серед них й такі, хто карав справедливо. З цього приводу М.Бобріцький розповідав, як німецький комендант Байс у Рошаховці нікого не ображав, а застосовував силу лише у випадку некультурного поводження селян, зокрема за п'яний вигляд або дебош [4, с.136]. О.Омельчук (Мунтян) (с. Мирне Бобринецького р-ну) теж пригадала людяне ставлення представників «нової влади» до місцевого населення [4, с. 224].

Загалом про німецький окупаційний режим люди згадують з сумом і болем, оскільки він відзначився терором і примусовим відправленням людей на роботи до Німеччини, викачуванням продовольчих ресурсів із села. Тому на переконання респондентів основна маса населення негативно ставилася до окупантів, відсоток прихильників «нової влади» був незначним. На середину 1942 р. настрої населення вже повністю залежав від ситуації із забезпеченням продуктами харчування та реальних кроків окупаційної влади щодо наділення селян землею, яких фактично не спостерігалось.

Під час окупації існувала заборона на прослуховування домашнього радіо, усі приймачі конфісковувалися. Тому за нелегальне, підпільне, таємне прослуховування місцева влада застосовувала каральні заходи, погрожувала розстрілом. Проте люди все одно слухали радянські радіостанції і мали інформацію про перебіг військових дій [2, с. 152]. Якщо своє дозвілля населення проводило вдома, оскільки існувала комендантська година, то німці часто влаштовували гучні вечірки із залученням місцевих дівчат [2, с. 125], попри те, що існувала сувора заборона на стосунки із представницями неарійської крові.

Усі респонденти добре пам'ятають Голокост – винищення єврейського населення. Євреїв Кіровоградщини масово розстрілювали у великих ярах і балках, лісосмузі, підвалах, цілими родинами з малими дітьми. Інколи трупи скидали у великі колодязі. Лише в обласному центрі було знищено близько 6 тис. євреїв, а загалом по Кіровоградщині у масових розстрілах загинуло 17 847 осіб, без урахування поодиноких випадків [3, с.38-39].

Однак не всі німці негативно ставилися до єврейського населення. Серед них були й такі, хто не підтримував антисемітську політику нацистів і намагався допомогти. Знаючи заздалегідь про небезпеку, що загрожувала людям, вони попереджали євреїв про облави або намагалися врятувати їм життя. При цьому ризикуючи власним званням і кар'єрою. Софія Креймер (м.Кіровоград) по нині пам'ятає історію кохання німецького військовослужбовця до єврейської дівчини: «Перший раз я побачила двох німців на подвір'ї нашого будинку. Вони підійшли до сусідської дівчини-єврейки (років 16) і сказали «Юден капут!». [...] Вранці наступного дня вони знову прийшли у двір до сусідів, щоб попередити дівчину про облаву, проте не встигли. Її разом із сім'єю вже забрали» [3, с. 46].

Праведник народів світу С.Стромило (м.Помічна Добровеличківського р-ну) теж пригадав подібну історію: «Один німецький офіцер покохав єврейську дівчину Ханку, їй було років 18, сама з нашого села Тишківка. [...] Коли розпочалися розстріли, він її вивіз з села, але поліцаї довідалися про це, знайшли її і все одно розстріляли. А того німця лишили офіцерського звання і відправили назад в Рейх» [3, с. 133]. Ці випадки не становили масового явища, однак доводять, що людські почуття були, є і будуть вище за будь-які накази, розпорядження і настанови керівництва.

Усі опитані респонденти досить добре пам'ятають трудову мобілізацію до Німеччини,

особливо те, як молодь переховувалася і не бажала покидати рідну домівку. На селі списки мобілізованих складали сільради і надсилали повістки. Хоча в с. Сасівка Компаніївського р-ну німці наказали на кожному дворі вивісити списки дітей з вказівкою року народження, а потім ходили по дворах і дивилися: чи написали люди правду. Обман карався навіть розстрілом [4, с.140].

Спочатку мова йшла про добровільну мобілізацію молоді, згодом вона перетворилася на добровільно-примусову і примусову взагалі. Окупаційна влада розпочала практикувати «облави» в людних місцях, зокрема базарах. Східних робітників до залізничних станцій гнали пішки або підвозили на підводах (машинах), а потім заганяли у товарні вагони. Вербування робітників до Рейху у мешканців Кіровограда викликало панічний страх, оскільки людей з силою вштовхували у вагони, а солдати грубо поводитися з проводжаючими рідними. Значна частина респондентів пригадують, що під час подорожі молоді люди намагалися втекти, наприклад, вистрибнути з поїзда.

Хворих не забирали, а тих, хто попадався під час облав повертали назад. Родичі, які перебували в Німеччині по поверненню на Батьківщину розповідали про важку і брудну працю на будівництві доріг, промислових підприємств, як з них знущалися, як вони голодували і були виснажені працею. За уникнення трудової мобілізації окупанти могли спалити оселю, а родину розстріляти. Євдокія Козинець з с. Войнівка Олександрійського р-ну у вересні 1942 р. писала: «Ведучи нас до збірного пункту ст.Олександрія [...] німці били батьків тут же на очах дітей, а в молодь стріляли ніби на полюванні зайців. [...] Особливо несли тяжкі покарання люди, які не хотіли їхати до Німеччини, а саме: батьків їх вбивали, саджали в тюрми, спалювали хати» [2, с. 170].

Ставлення населення до окупаційної влади до кінця 1943 р. значно погіршилося. Люди були стурбовані жорстоким поведінням та самоуправством місцевої влади, жалілися на відсутність медичної допомоги, фінансово-матеріальної підтримки непрацевдатних громадян, багатодітних сімей, а також родин остарбайтерів. На загальний настрій населення також впливали зарозумілість і «арійська» зверхність німців над місцевим населенням, фізичні знущання за непокору; вилучення вермахтом продуктів харчування та інші чинники [6, с. 121].

Значна частина респондентів добре пам'ятає про наближення радянських військ і швидкий відступ німців, які використовували метод «випаленої землі», зокрема, залишали по собі зруйновані мости, забирали все, що можна було вивезти, забирали із собою людей і були дуже озлоблені. Тому селяни, щоб не наражатися на їхній гнів, переховувалися і чекали на своїх. М. Бобрицький із наближенням Червоної армії виліз на телеграфний стовп, щоб перерізати німцям зв'язок з Кіровоградом [4, с.136]. За свідченням багатьох респондентів населення окупованої території раділо від приходу «наших», чекало на солдатів як на рідних дітей, пригощало домашніми стравами. Хоча їм кинулося у вічі зморений, втомлений вигляд солдатів, голодні очі червоноармійців.

Таким чином, взаємовідносини населення з окупаційною владою носили різний характер і відтворювали реальну окупаційну дійсність. Протягом окупації ставлення населення до «нових господарів» суттєво змінилося. Якщо на початку війни люди нейтрально або навіть лояльно відносилися до німців, то в ході окупації ситуація змінилася в негативний бік. Політика окупантів спрямована на викачування сировини і експлуатації трудових ресурсів не мала підтримки серед народних мас. Особливо засуджувалася і не сприймалася політика Голокосту, нелюдське ставлення окупантів до представників радянського підпільно-партизанського руху Опору, військовополонених, мобілізація населення на роботи в Рейх.

З боку німецької окупаційної влади також спостерігаються зміни у ставленні до населення, які були пов'язані з проведенням соціально-економічних заходів на місцях. Якщо на початку окупації влада намагалася привернути українців на свій бік, розпалювала антирадянські настрої з метою ефективної експлуатації трудових ресурсів, особливо під час відбудови зруйнованого господарства, то під час окупації ставлення людей до окупаційного режиму їх вже особливо не цікавило, хоча турбувало. Місцеве населення розглядалося переважно в ракурсі дешевої робочої сили, яка мала ефективно працювати на благо «нової» влади. Духовні, культурні та інші потреби людей до уваги не бралися. Першочерговим завданням стає проведення сільськогосподарських

робіт і виконання плану поставок робітників до економіки Третього Рейху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даценко В. Кіровоградщина в роки лихоліття: Друга світова війна / В. Даценко / Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність [до 70-річчя Кіровоградської обл.]: збірник / [За заг. ред. О.В.Чуднова]. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. – 640 с. //С. 430-477; Його ж: Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): історико-публіцистичний нарис. – Вид. 2. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010. – 301 с.
2. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали / Кіровоградський інститут розвитку людини «Україна», Державний архів Кіровоградської області; Гол. ред. О.М. Барно; М.В.Михайлюк (упор.), О.А.Трибуцька (упор.). – Кіровоград: КОД, 2010. – 515 с.
3. Ми це пережили. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту / Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРОЛ «Україна»; Гол. ред. О.М.Барно; Авт.-упор. М.В. Михайлюк. – Кіровоград: КОД, 2011. – 211с.
4. Трагічні сторінки історії Кіровоградщини: Спогади про Голодомор 1932-1933 рр. та Другу світову війну / Кіровоградський інститут розвитку людини «Україна», гол. ред. О.М. Барно; авт.-упор. М.В. Михайлюк. – Кіровоград: КІРОЛУ, 2009. – 348 с.
5. Михайлюк М. Нацистський режим в Україні: побут і дозвілля окупантів / М.Михайлюк // Істор. журнал. – 2007. – № 5.
6. Михайлюк М. Морально-психологічний стан населення України в умовах Другої світової війни та в перші повоєнні роки / М. Михайлюк // Київська старовина. – 2007. – № 5.
7. Петренко І. Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського р-ну (в документах та спогадах) / І.Петренко. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. - 372 с.
8. Постолатій В. Окупація / В. Постолатій. – Кіровоград: ПП «Авангард», 2010. – 92 с.
9. Червінський С. Провал нацистської пропаганди в Україні (1943 – 1944 рр.) / С.Червінський // Істор. журнал. – 2003. – № 2.

Михайлюк М. Воспоминания как источник изучения проблемы взаимоотношений населения Кировоградщины с нацистской оккупационной властью.

В статье на основании воспоминаний очевидцев анализируется проблема взаимоотношений нацистского оккупационного режима с местным населением на бытовом уровне.

Ключевые слова: Кировоградская область, нацистский оккупационный режим, воспоминания, интервью, респонденты.

Mykhaylyuk M. Memories as a source for studying the problem of relations the population of Kirovohrad with the Nazi occupation authority.

Based on eyewitnesses analyzed problem of the relationship of the local population with the occupation authorities at the household level.

Key words: Kirovohradska area, Nazi of occupation mode, flashbacks, interview, respondents.

Одержано 12.10.2012